
Етнічна належність у генетиці: литовський випадок

Дарюс Даукашас

УДК [39:316.347](474.5)

Darius Daukšas. Ethnic Identity in Terms of Genetics: Lithuanian Context. It is a wide-spread opinion in the social sciences that ethnicity and ethnic identity are a subjective process by which an individual identifies himself with one or more groups. Meanwhile, genetics and popular knowledge about it facilitate an understanding of ethnicity as having a material basis. This article, using data from fieldwork, analyzes how geneticists use the concept of ethnicity.

Keywords: ethnicity, genetics, identification.

Darius Daukšas. Etniškumas genetikoje: Lietuvos atvejis. Plačiai moksle paplitusi nuostata, kad etniškumas, etninė priklausomybė – subjektyvus procesas, kurio metu individas save tapatina su viena, ar kelioms grupėms. Tuo tarpu genetika ir populiaros žinios apie ją, itakoja etniškumo, kaip turinčio materialų pagrindą, sampratą atsiradimą. Šiame straipsnyje, naudojant lauko tyrimo duomenis, analizuojamos genetikų naudojamos etniškumo sampratų.

Raktiniai žodžiai: etniškumas, genetika, identifikavimas.

Пропоноване дослідження, здавалося б, має відповідати на питання «Чому фундаментальну, а точніше – матеріальну, основу етнічної належності ¹ потрібно шукати в осмисленій генетиці?» Проте мета цієї статті – розглянути, які культурні елементи формують етнічну належність. Роль генетики в контексті етнічної належності ми розглядаємо з погляду, що частково був обраний у 2002–2005 роках у фінансованому ЄС проекті «Суспільне розуміння генетики: міжкультурне й етнографічне дослідження “нової генетики” та соціальної ідентичності» (QLG7-CT-2001-01668). Литовська група ² брала участь у цьому міжнародному проекті з етнографічною програмою «Lokalinis etniškumo, šeimos ir himinystės suvokimas» («Місцева етнічна належність, сприйняття родини й спорідненості»), де дослідила, як різні групи литовського суспільства сприймають генетику й біотехнології у зв'язку з етнічною й родинною ідентичністю та поняттям «спорідненість». Це дослідження підняло таке питання: «Чи позначається сприйняття “нової генетики” – під впливом як наукової інформації, так і засобів масової інформації – на теперішньому розумінні людської спорідненості й етнічної належності?».

Ми зупинимося на проблематиці етнічної належності, окресленої в межах цього дослідження. Робота спрямована не на теоретичний розгляд проблематики генетичної та етнічної належності, а радше на виявлення і відображення тих місць, у яких етнічна належність розуміється як певне матеріальне осмислення.

У статті використані дані досліджень, зібрані в Центрі медичної генетики.

У міжнародному проекті «Суспільне розуміння генетики...» авторів випало брати участь у робочій групі «Раса, етнічна належність, націоналізм і генетика в Європі». У проблематично сформульованій темі потрібно було вибрати теми польових досліджень і напрямів, у яких етнічна належність і націоналізм є важливими для таких культурно осмислених категорій, як гени, кровна спорідненість, етнічна належність, спадковість тощо. Тому автор вирішив підійти ближче до цих категорій у клініці Вільнюського університету (район Сантарішкес) і в Центрі медичної генетики. Так було

вибрано відповідний пункт у намаганнях зрозуміти, чи етнічна належність у Литві побудована як природна й біологічно осмислена царина людського досвіду.

Етнічна належність у генетиці чи генетика в етнічній належності?

Центр медичної генетики є клінічним підрозділом кафедри медичної генетики та генетики людини на медичному факультеті Вільнюського університету. Це головна інституція в Литві, де проводять медико-генетичні обстеження та надають консультаційні послуги. Діяльність Центру охоплює сімейну генетичну консультацію, пренатальну діагностику, загальне тестування спадкових захворювань, їхню реєстрацію. До того ж працівники Центру активно беруть участь у виданні наукових статей і викладають на різноманітних навчальних курсах загальної генетики, генетики людини та клінічної генетики ³.

Центр посідає важливе місце в інформуванні суспільства про генетичну науку та її останні відкриття й популяризує генетику в Литві ⁴. Тут збережено низку підготовлених працівниками Центру робіт про історію генетики в Литві, генетичні обстеження, спадкові хвороби тощо. Не заглиблюючись у діяльність Центру медичної генетики, зупинимося на пошуках зв'язку між етнічною належністю та генетикою.

Зміст поняття «генетична етнічна належність»: генетичні дослідження населення та етнічний дискурс

У 2000 році в часопису «Liaudies kultūra» («Народна культура»), виданому Міністерством культури й Центром народної культури, опубліковано статтю В. Кучинскаса «Особливості литовського генофонду» [10]. У ній порушено питання, як литовці «вписуються» в загальний світ і європейський генетичний «ландшафт» [10, р. 3].

У передмові до публікації редакція часопису поставила таке питання: «Чи це тема для “Народної культури”? Звичаї, фольклор і раптом – гени, генетика» [10, р. 3]. Відповідаючи на нього, редакція зауважила: «Вічна проблема: що людина набуває, живучи, та що привносить, народжуючись. У цьому випадку нас ціка-

вить “що привносить”. Чимало про це нам може розповісти навіть одна клітина організму» [10, р. 3]. Далі автор статті, на підставі наявного в Литві реєстру, міжнародна назва якого LIRECA (тут зареєстровані спадкові захворювання та патологічні випадки), аналізує генетичну структуру населення Литви. Розрахувавши генетичні відстані між основними етнографічними й лінгвістичними групами, В. Кучинскас стверджує, що генетично найближчими є західні аукштайти і західні жемайти, тоді як південні аукштайти і північні й східні жемайти відрізняються між собою більше [10, р. 4].

Чим несподівана ця стаття? Передовсім назвою та появою в такому виданні, як «Liaudies kultūra», де перш за все публікують матеріали про традиційну культуру, мистецтво, спадщину тощо. Також несподіваною є мета – показати особливості литовського генофонду в європейському і світовому контексті. Це не мало б значення, якщо б це було видання, присвячене генетичній тематиці, адже такі теми не є чимось новим у світовій науковій літературі, як і обстеження населення, міжнародні дослідження спадкових захворювань, реєстрація вроджених вад розвитку й те, як використовують назви етнічних груп. Водночас із соціального та культурного погляду питання про генетичні характеристики в культурному, лінгвістичному й навіть політичному визначенні людської спільноти викликають неоднозначні оцінки [12]. Тут варто згадати, що соціологи помітили це раніше.

Уже давно в антропології, наприклад, тривають дискусії щодо того, яке значення має застосування нових генетичних досліджень у спільнотах, де генетичні обстеження ґрунтовані на соціальній ідентичності [6]. Показовим є те, що для представників соціальних наук, коли йдеться про раси та нації як соціальні конструкти, дослідження генома людини, здається, лише підсилюють інтерес до біологічних відмінностей між расами й етнічними групами. Причина цього полягає в тому, що деякі раси й етнічні групи більше схильні до розвитку певних захворювань або ж до несприйняття певних ліків [6, р. 845]. Проте під час таких досліджень біологи стикаються з проблемою, як називати групу, яку вони досліджують. Найчастіше її називають, використовуючи соціальне визначення статусу індивіда, як скажімо, національність. Це означає, що результати досліджень генетичних зразків деяких членів груп дозволяють вести мову про всю групу як таку, що має певний спільний ген [6, р. 847]. Так само можна твердити, що кров, яка до недавнього часу традиційно характеризувала подібності й відмінності між людьми, замінюють ДНК [13, р. 3], а етнічну ідентичність – генетичною ідентичністю [11].

Генетика, чи радше генетична риторика, коли йдеться про етнічну належність, створює уявлення про неї як про даність. У зв'язку із цим автором найближчими є теоретичні погляди К. Геертца про збереження первинного стану (примордіалізм). Згідно з його поглядами, збереження первинного стану (або ж первинність) не є, по суті, «справжнім» чинником народження і тілесності, це радше культурницьке уявлення, зафіксоване в часі та просторі [7, р. 279]. За висловлюванням

К. Геертца, «первинністю називається те, що розуміється як “даність”, точніше, це є удавана “даність” соціального існування, у якій неминуче бере участь культура: близькість і родинні зв'язки; з іншого боку, це “даність”, яка розуміється як народження в певній справжній релігійній спільноті, спілкування певною справжньою мовою чи навіть діалектом та участь у певній справжній соціальній практиці [...] – це не особиста симпатія, практична необхідність, спільні інтереси чи прийняті зобов'язання, а значною мірою безумовна та всеохопна сутність такого зв'язку» [7, р. 259]. У цьому сенсі первинність розуміється не як біологічний зв'язок, а як конструкт зв'язку, що зосереджує в собі сутнісні культурні елементи. Це може бути мова, релігія, кров, ДНК тощо. У такому разі важливішим стає культурний сенс зв'язку, а не сам елемент, чи то пак елементи, що нібито визначають людську колективну ідентичність.

Етнічна належність у генетиці: набута чи вроджена?

Далі в статті ми проаналізуємо, як у Центрі медичної генетики використовують і застосовують поняття «національність». ґрунтуючись на результатах опитувань, розглянемо, як генетики застосовують цю категорію для своїх потреб, виходячи з власних понять і відомостей, а також дамо культурну оцінку цим способам використання. Автор уважає, що важливо проаналізувати, як у Центрі медичної генетики використовують концепцію національної ідентичності, оскільки працівники Центру останнім часом, разом з науковцями інших галузей, беруть участь у суспільному дискусії, коментуючи «генетичні випадки», і тим самим сприяють загальному соціально-культурному дискурсу і формуванню суспільного простору. У попередньому розділі аналізована стаття, наскільки було можливо, проілюструвала приклад того, як генетики здійснюють свій внесок у «науково-генетичне» суспільство; вона також засвідчує, що для генетиків важливою є етнічна ідентифікація групи в дослідженнях населення, у реєстрації спадкових хвороб і вад розвитку. Відразу постає питання «Як поняття “національність” виникає протягом генетичного консультування?», яке, як ми зазначали раніше, реєструється, потрапляє до широких наукових узагальнень і, таким чином, набуває «об'єктивних характеристик».

Запис про національність у Центрі медичної генетики для пацієнтів, яких консультують лікарі-генетики, є одним з тих, які мають бути включені в обстеження відповідно до генеалогічного методу⁵. Цей метод широко використовують у генетиці в усьому світі як один з можливих наукових методів. У методичному посібнику «Використання генеалогічного методу в клініці» [9] генеалогічний метод згаданий як досить уживаний. У посібнику представлено визначення генеалогічного методу, а також його значення для встановлення характеру успадкованої або родинної хвороби. Також містяться короткі вимоги щодо створення генеалогічного дерева.

Не вдаючись до перерахування багатьох вимог, необхідних для створення генеалогічного дерева, зупинімося лише на тому, що для генетики методологічно

важливим є збір первинних відомостей про фізичну особу:

1. Прізвище, ім'я, по батькові.
2. Точна дата народження.
3. Національність.
4. Точне місце народження.
5. Клінічні обстеження та їхні результати [9, р. 4].

Отже, вимога записувати національність під час генетичної консультації належить до групи первинних і найважливіших відомостей про особу й перебуває на тій самій позиції, що й клінічні обстеження. Формується враження, що цей запис розглядають як природний факт, а не як культурну й соціальну конструкцію. Неважко до категорії національності долучити й вимогу зазначити точне місце народження, яке саме й дозволяє здійснювати ареальні порівняння клінічних даних. Проте, так близько до національності перебуває і факт народження.

Поступово наближаємося до дискусії про національну й етнічну належність як про біологічно значуще або суспільно сконструйоване поняття, як про об'єктивні природні дані або суб'єктивне самовизначення. Якщо проаналізувати досить тривалий розвиток теоретичної парадигми етнічної належності, то помітним, що від самого початку етнічна належність у соціальних науках сприймалась як певна культура, яка є об'єктивною. Поняття «об'єктивна культура» охоплює деяку сукупність культурних рис, які притаманні конкретній спільноті людей. Ця концепція була життєздатною до 70-х років ХХ ст., коли Ф. Барт [1] звернув увагу на суб'єктивні аспекти в етнічній парадигмі. На його думку, групи людей не можуть бути визначені об'єктивно як такі, що належать тій або іншій етнічній групі, бо визначити себе – це є прерогатива самої групи. Проте генеалогічний метод під час генетичного консультування і графа «національність» у ньому роблять поняття «національна належність» об'єктивним, ба навіть більше – це певною мірою природна категорія, тому її і зазначають у клінічних даних. Так, етнічна належність, що функціонує поряд з народженням, фізичними й біологічними спадковими умовами, сама стає умовою й категорією подібного характеру.

Польові дослідження засвідчили, що в практиці генетичного консультування етнічну й національну належність сприймають як цілком зрозумілий факт, який не підлягає сумніву. Тож етнічну ідентичність розглядають як об'єктивну даність, що не викликає жодних сумнівів, адже вона належить до медичних і біологічних даних. Однак все не так просто. У подальшому спілкуванні з генетиками стало зрозуміло, що, фіксуючи національність під час консультації, неминуче з'являється можливість самовизначення консультованої особи до якої етнічної групи належати. Або ж її ідентичність визначає сам фахівець. Ідеться про випадки змішаних сімей. Наприклад, лікар-генетик на питання «Чи існує невизначеність щодо того, яку національність записати?» відповів: «Національність. Батько – поляк, мати – литовка, потрібно зачекати до 18 років,

поки дитина сама визначиться. Залишаємо цю графу порожньою. А якщо дитині біля чотирьох років, то батьки дадуть відповідь». На питання «Для чого потрібний такий запис?» отримала відповідь: «Для єврейського населення найчастіше притаманні такі-то хвороби, для фінів – такі».

Подібної думки дотримуються й інші лікарі. Вони стверджують, що головним аргументом у зазначенні національності під час генетичної консультації є загальноновизнане спостереження, що деякі народи більше схильні до розвитку певних спадкових захворювань. У такому випадку проблемою, з якою стикаються лікарі, записуючи національність, стають діти змішаних шлюбів.

Ще раз повернімося до польових досліджень у випадках змішаних родин і запису національності дитини під час генетичної консультації як до реального процесу:

Лікар-генетик: Тож погляньмо на національність батьків: мати – полька, батько – литовець, а дитина... як вирішать її батьки, так і запишемо. Але ми тоді навіть запишемо батькову й материну національність, урешті-решт.

Консультований: Але національність дитини батьки зазначають?

Лікар-генетик: Ми, зрозуміло, не можемо визначити, чи він литовець, чи поляк. Це справа батьків, як вони вже вирішать.

І перший, і другий уривок з інтерв'ю підштовхують до достатньо парадоксального висновку. Для обох батьків однієї національності національна належність дитини не викликає сумнівів, будучи об'єктивним фактом. Однак якщо батьки належать до різних національностей, то більше, здається, не залишається об'єктивних критеріїв для визначення, якої ж національності їхня дитина – це вже залежить від рішення самих батьків або взагалі ця графа залишається порожньою, для майбутнього визначення. Очевидно, що національна належність не має, і, мабуть, не мала жодної матеріальної сутності й тому не може бути вибудована й названа, як трохи «ця» й трохи «інша» національність, залишаючись вибором батьків чи самої особи. Саме випадки змішаних сімей найкраще ілюструють, що національність – це не матеріальна субстанція, а соціальний конструкт. Це визнають і самі генетики, хоча й використовують національність як об'єктивну характеристику. З лікарської оповіді виокремлюємо ще один аспект національності – успадкування за народженням, бо поряд із записом національності, яку вибрали батьки, записують і національність самих батьків. Таким чином, концепція національності стає ще більш ускладненою, адже це вибір, хоча народження і спадковість вибір роблять обмеженим – успадкованим від матері й батька.

З урахуванням непевності вихідних даних становище ускладнюють ще й клінічні дані особистості, а також генетичні дані й потреба запису національності. Таким чином, ми наближаємося до ситуації, яку описували раніше, – поняття соціальної й культурної іден-

тичності генетика вилучає зі свого середовища й прилаштовує до власних потреб.

Висновки

Концепція етнічної належності в соціальних науках, починаючи з відомих студій Ф. Барта, керується конструктивістським підходом до колективної ідентичності людей. До того ж етнічна ідентичність є суто суб'єктивним процесом, за допомогою якого людина ототожнює себе з однією чи декількома групами. І ця ототожнена відмінність не є зумовленою, а тим більше визначеною біологією чи іншими об'єктивними чинниками. Досягнення в галузі генетичної науки, медичні обстеження населення і поширення популярних знань про генетику в суспільстві створюють умови для матеріального втілення концепції етнічної належності.

Водночас не лише генетика й популярні знання про неї здійснюють свій внесок у розуміння етнічної належності

як концепції матеріалізованого феномену. Багато уваги вивченню етнічної належності почали приділяти після розпаду радянського блоку й початку етнічних заворушень. У той час, коли західна наукова традиція все «розклала» по різних нішах, з колишнього радянського блоку нова концепція етнічної та національної належності представляє в цьому напрямі свої погляди на історично сформовані концепції етнічної належності, які матеріалізуються в конкретних інституціональних практиках.

Етнічна належність, ураховуючи її матеріальні аспекти, які можуть виявлятися в різних формах і бюрократичних практиках, не лише об'єктивне явище. Як свідчать етнографічні відомості, подані в цій статті, етнічна належність є подвійним класифікаційним принципом. Певною мірою вона вимагає об'єктивних етнічних критеріїв, однак дуже важливе і суб'єктивне рішення особи. Тож особисте рішення, у супереч твердженням Ф. Барта, не єдине, проте таке, що вимагає об'єктивного підтвердження.

Примітки

¹ Поняття «етнічна» і «національна» належність (націоналізм) використані в пропонованій роботі за концепцією Т. Еріксена [5, р. 98–125]. На думку автора, вищеподані два поняття вельми пов'язані між собою. Поняття «націоналізм» безпосередньо пов'язане із сучасним розумінням національної держави та її домінуючої культури. У цьому сенсі нація – це домінуюча в державі етнічна група, а інші групи, що сприймаються як культурно «інші», характеризуються як лише етнічні групи. У литовському контексті поняттями «етнічна» і «національна» належність найчастіше послуговуються на академічному рівні. У щоденному житті переважно використовують

поняття «народ» (або «нація»), яке залежить від контексту й може містити як етнічну, так і національну складову [2; 3; 8]. З огляду на вищевикладене, у дослідженні поняття «народ» і «нація» ми будемо розмовувати залежно від контексту.

² До складу литовської групи ввійшли співробітники Литовського інституту історії А. Чепайтене і Д. Даукшас. У проєкті також узяли участь дослідники з Манчестерського університету (Велика Британія; координатор проєкту), Барселонського університету (Іспанія), Центральноєвропейського університету (Угорщина, Будапешт), Фонду «Luigi Einaudi» (Італія, Рим), Французького національного дослідницького центру

(Париж), Університету Сен-Дені (Франція, Париж), Університету Осло (Норвегія).

³ Див. сайт Центру медичної генетики. – Режим доступу : <http://www.santa.lt/index.php?1928709158>.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.geneticahumana.lt/VU/mokslas/publikacijos.htm#m-str>.

⁵ У посібнику «Використання генеалогічного методу в клініці» генеалогічний методохарактеризований так: «Генеалогічний метод – встановлення передачі хвороби або ж симптому в сім'ї серед родичів із зазначенням ступеня спорідненості між членами родини» [9, р. 3].

Література

1. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* / F. Barth (red.). – Boston, 1969.

2. *Čepaitienė A. Atgaviant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta // Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos.* – 2001. – Nr 1 (10). – P. 167–198.

3. *Daušas D. Tautinio tapatumo tyrimų teorinės problemos: antropologinė perspektyva // Filosofija, Sociologija.* – 2006. – Nr 2. – P. 2–7.

4. *Daušas D. The Transmission of Ethnicity: Family and State. A Lithuanian Perspective // Wade, Peter. Race, Ethnicity and Nation: Perspectives from*

Kinship and Genetics. – Oxford; New York, 2007. – P. 145–169.

5. *Eriksen T. Ethnicity and Nationalism.* – London, 2002.

6. *Foster M., Sharp R. Race, Ethnicity and Genomics: Social Classifications as Proxies of Biological Heterogeneity // Genome Research.* – 2002. – Nr 12. – P. 844–850.

7. *Geertz C. The Interpretation of Cultures.* – New York, 1973.

8. *Kasatkina N., Kadziauskas G., Šliavaite K. Ethnic Minorities and Public Policy: The Case of Lithuania // Sia Spiliopoulou Akermark. International Obligations and National Debates: Minorities around the Baltic Sea.* –

Mariehamn, 2006. – P. 347–396.

9. *Kučinskas V., Velička A. Genealoginio metodo taikymas klinikoje: metodinis laiškas.* – Vilnius, 1981.

10. *Kučinskas V. Lietuvių genų fondo savitumai // Liaudies kultūra.* – 2000. – Nr 2. – P. 3–5.

11. *Nash C. Genetic Kinship // Cultural Studies.* – 2004. – Nr 18 (1). – P. 1–33.

12. *Pálsson G. The Life of Family Trees and the Book of Icelanders // Medical Anthropology.* – 2002. – Nr 21. – P. 337–367.

13. *Simpson B. Imagined Genetic Communities: Ethnicity and Essentialism in the Twenty First century // Anthropology Today.* – 2000. – Nr 16 (3). – P. 3–6.

Переклад з литовської Владислава Журби